

ՀՀ ԳԱԱ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ  
ԱՂՐԲԵԶԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ ԱՐՑԱԽՈՒՄ ԻՐԱԳՈՐԾՎՈՂ  
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ  
ԾՐԱԳՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Աղբբեջանի մշակույթի նախարարի 2022 թ. փետրվարի 3-ի պաշտոնական հայտարարությունից միանշանակ պարզ է դառնում, որ Աղբբեջանը, շարունակելով իր հայատյաց քաղաքականությունը, հատակ ծրագրված գործողություններով հետևողականորեն իրականացնում է Արցախի հայաթափման, հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացման, օտարման քաղաքականություն՝ այս անգամ արդեն բացահայտ կերպով սպառնալով վերացնել ու ջնջել Արցախի հայկական եկեղեցիների ու այլ սրբավայրերի արձանագրությունները: Հայտարարությունից բխում է, որ ստեղծվել է հատուկ աշխատանքային խումբ՝ բաղկացած աղվանական պատմության, մշակույթի և ճարտարապետության մասնագետներից, ինչպես նաև պետական կառույցների ներկայացուցիչներից, ովքեր «ուսումնասիրությունից» հետո պետք է հեռացնեն Արցախում (Ղարաբաղում) «աղվանական կրոնական/քրիստոնեական» կառույցների վրա «հայերի կողմից գրված, ավելացրած կեղծ գրությունները, արձանագրություններն ու հետքերը» ([https:// report.az/en/cultural-policy/working-group-set-up-to-restore-armenianized-temples-of-ancient-albania/](https://report.az/en/cultural-policy/working-group-set-up-to-restore-armenianized-temples-of-ancient-albania/)): Արցախի տարածքի քրիստոնեական հուշարձանները և դրանց վրա եղած գրությունները մեկ դարից ավելի է, ինչ մասնագետների կողմից ուսումնասիրվում են և դրանց իսկությունը կամ ազգային պատկանելությունը երբեք չեն խնդրահարույց չի եղել (չհաշված պատմական իրողությունները կեղծելու դիվերտանտական փորձերն ու հայտարարությունները):

Արցախի տարածքում գտնվող հայ միջնադարյան ճարտարապետության արժեքավոր քրիստոնեական հուշարձանախմբեր Ամարասի վանքը, Դադիվանքը, Խաթրավանքը, Գանձասարի վանքը, Գոչավանքը, բազմաթիվ եկեղեցիներ, այդ թվում՝ Շուշիի նշանավոր Ղազանչեցոց տաճարը հանդիսանում են հայկական ճարտարապետության առանցքային օրգանական մասը:

Արցախի զարգացած միջնադարի մոնումենտալ կառույցները՝ եկեղեցիները, գավիթները, զանգակատներն իրենց ստեղծագործական կառույցվածքով (կոմպոզիցիայով) և դեկորով սերտորեն առնչվում են պատմական Սյունիքի և Այրարատի նախորդող ժամանակաշրջանի նույնատիպ կառույցների հետ, ինչը հետազոտություններով փաստել են հայկական միջնադարյան ճարտարապետությունն ուսումնասիրող արտասահմանյան հեղինակավոր գիտնականները ևս, այդ թվում՝ Ժան Միշել Թիերին (Ֆրանսիա), Պաոլո Կունեոն (Իտալիա) և այլոք:

Վիմագիր արձանագրությունների և այդ արձանագրություններով մեր օրերն հասած տվյալների գիտական վերլուծությամբ ժխտվում է դրանց «աղվանական» լինելու հանգամանքը, ուստի, որպես արցախահայության մշակութային ժառանգության «աղվանականացման» լավագույն տարբերակ,

ընտրվել է վիմագիր տվյալների խապառ ոչնչացումը, ինչպես ցույց է տալիս Նախիջևանի տարածքի հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացման կամ աղավաղման «աղբբեջանական փորձը»: Աղբբեջանում չկան քրիստոնեական մշակույթի ու հուշարձանների ուսումնասիրությամբ զբաղվող մասնագետներ, ինչի վկայություններն են իրենց իսկ հրապարակումները, որոնք սահմանափակվել են իսլամական ճարտարապետության ներկայացումով:

Նախ, անգամ եթե պայմանականորեն ընդունենք, որ դրանք հետագայի հավելում են, ապա, ըստ հուշարձանների պահպանության ընդունված չափորոշիչների, այդ դեպքում ևս դրանց վերացումը մշակութային վանդալիզմ է, քանի որ հաջորդող դարերում արված ավելացումները տվյալ ճարտարապետական հուշարձանի պատմության անբաժանելի մասն են:

Կասկածից վեր է, որ վերոհիշյալ հանձնաժողովը ստեղծվել է հայկական մշակութային ցեղասպանության ծրագիրը կյանքի կոչելու, արցախահայություն մշակութային ժառանգությունն իր իսկության և ինքնության իրական տիրոջից օտարելու, տարածաշրջանի պատմությունը համալիր խեղաթյուրելու նպատակով:

Այս հայտարարությամբ Աղբբեջանն ի լուր աշխարհի, մեկ անգամ ևս հռչակում է, որ աներկբա խախտում է «Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրով» ամրագրված մտքի, խղճի, դավանանքի ազատությունը և այդ ազատության հետևանքով ստեղծված ժառանգությունն իր ուզած ձևով արժևորելու իրավունքը:

Արցախի հուշարձանների՝ աղվանական լինելու տեսության նպատակն է փորձել իբրև թե պատմականորեն հիմնավորել Արցախի հանդեպ Աղբբեջանի հավակնությունները և, գիտությունը ծառայեցնելով իրենց ցեղասպանական նկրտումներին, նախ՝ հիմնավորել Արցախի Հանրապետության այժմ բռնազավթված տարածքներում հայկական ներկայության ոչնչացումը, ապա նաև՝ «պատմամշակութային» կեղծ նախադրյալներ ստեղծել այժմ ռուսական խաղաղապահների կողմից վերահսկվող տարածքից ներս սողոսկելու համար:

Արցախի հուշարձանների վիմագրագիտական համակողմանի ուսումնասիրությունը, որը ներառում է այդ արձանագրությունների հնագրագիտական, լեզվաբանական, արվեստաբանական, աստվածաբանական, գրական-աղբյուրագիտական և, հատկապես, պատմագիտական քննությունը, միանշանակ ապացուցում է այդ եկեղեցիների և դրանց արձանագրությունների և այլ ռեկվիզիտների հայկականությունը:

Համաշխարհային փորձից հայտնի է, որ ոչ միայն վիմական արձանագրությունների, այլև գրական տարբեր հորինվածքների և կեղծիքների դեպքում իսկույն երևում է, որ դրանք կատարվել են հետագայում: Արցախի հուշարձաններում հնարավոր չէ գտնել վաղ թվագրված և արհեստական գրաբարով հորինված որևէ արձանագրություն:

Ավելին, լեզվական առումով ինչպես վիմագրերի, այնպես և ձեռագրերի դեպքում ընդհանուր օրինահափություն է, որ տեղի գրավոր խոսքում արտահայտվում են գրչության միջավայրի լեզվական իրողությունները՝ բարբառները: Արցախի վիմական արձանագրություններում նկատելի են արցախյան բարբառի տարրերը, մինչդեռ անհնար է գտնել ենթադրյալ աղվաներենի

որևէ հետք: Ասվածը ևս մեկ անգամ վկայում է, որ մշակութային այս ժառանգությունը կերտել է Արցախի հայությունը՝ ճարտարապետական կոթողների որմերին դրոշմելով բարբառի տեղային իր շունչը: Ել չենք խոսում Արցախի գրչության կենտրոններից մեզ հասած հարյուրավոր ձեռագիր մատյանների գոյության մասին, որոնց հիշատակարանների բովանդակությունն ինքնին լրացնում ու վերահաստատում է վիմագրերում վկայված սկզբնաղբյուրային տեղեկությունները:

Թե՛ ձեռագրերում և թե՛ ճարտարապետական հուշարձաններում հետագայում կատարվող հավելումները կառուցվածքային առումով, սովորաբար, դրվում են ոչ ճիշտ տեղում, քանի որ ճարտարապետական ընդհանուր հորինվածքում կառուցումից անմիջապես հետո, որպես կանոն, փորագրվում են տվյալ հուշարձանի կառուցման հետ կապված արձանագրությունները: Եկեղեցու ընդհանուր կառուցվածքային ստեղծագործական կառուցվածքի և խորհրդաբանության տեսանկյունից կարող ենք փաստել, որ արցախյան բոլոր նշանավոր կոթողների վիմական արձանագրությունները գտնվում են ճիշտ այն տեղում, որտեղ եկեղեցիների կառուցման մասին վկայող արձանագրությունները պետք է փորագրվեին այդ կոթողների կառուցումից անմիջապես հետո:

Պատմագիտական քննությանը ևս հնարավոր չէ ցույց տալ Արցախի հուշարձանների նվիրատվական կամ կառուցման մասին պատմական տեղեկություններ պարունակող՝ հետագայում ստեղծված, սակայն ավելի վաղ շրջանի վերագրվող որևէ արձանագրություն:

Հուշարձաններում, առհասարակ, ընդունված երևույթ է պատմության տարբեր շրջափուլերում տեղի ունեցած ուշագրավ իրադարձությունների արձանագրումը: Արցախյան հուշարձաններն այս առումով ևս բացառություն չեն, ուստի հետագա նորոգումների, նոր շինություններով համալրումների, նվիրատվությունների և այլ հիշարժան գործերի դեպքում կարևորվել է վիմագիր կազմելու ավանդույթը: Արցախի եկեղեցիների նման արձանագրությունները ևս վերաբերում են բացառապես հայկական միջավայրին և իրողություններին, ինչը ևս հաստատում է, որ այդ հուշարձաններն իրենց կառուցման օրից մինչև Ադրբեջանի վանդալիզմի այսօրվա դրսևորումները ոչ միայն հայ արվեստի մասն են, այլև դրանց հետագա պատմությունը ևս կապվել է այդ արժեքները ստեղծող հայ ժողովրդի հետ: Դա կրկնակի հաստատվում է նաև կոթողային հուշարձանների՝ հազարավոր խաչքարերի ու տապանաքարերի օրինակով, որոնց հայերեն՝ մեսրոպատառ վիմագրերը ևս հայկական միջավայրի գոյության ուղղակի արտացոլանքն են:

Եթե անգամ Արցախի Հանրապետության այժմյան օկուպացված տարածքում մշակութային վանդալիզմի իրականացման փորձ արվի, ապա, միևնույնն է, այդ հուշարձանների իրական լուսանկարները, չափագրությունները և արձանագրություններն իրենց վերձանություններով, ուսերեն ու եվրոպական տարբեր լեզուներով արված թարգմանություններով շարունակելու են մնալ որպես մշակութային ցեղասպանության Ադրբեջանի դեմ ուղղված մեղադրանք՝ ցույց տալով, թե իրականում ինչպիսին են եղել այդ հուշարձանները նախքան Ադրբեջանի պետականորեն իրականացված ոչնչացումը:

Փաստորեն, հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացման, օտար-

ման քաղաքականությունը միջազգային հանրությունը ներկայացվում է որպես աղվանական ժողովրդի կրոնական իրավունքի վերականգնման քայլ՝ այդ նպատակի համար օգտագործելով Ադրբեյջանում քաղաքական պատանդի կարգավիճակով գոյատևող ուղի ժողովրդի ներկայացուցիչներին: Ներկայումս ամեն գնով փորձ է արվում կյանքի կոչել նորահնար «Ուղիական» եկեղեցու նախագիծը: Այն դարձել է հայամերժ ազգային նպատակի, պատմության կեղծման կարևոր գործիք: Ադրբեյջանական իշխանություններն առիթը բաց չեն թողնում հայտարարելու, որ իբրև «Աղվանից» եկեղեցու իրավահաջորդ «Ուղիական» եկեղեցին իրավունք ունի տնօրինելու Արցախում, պատմական Ուտիքում, անգամ ներկայիս Թուրքիայի տարածքում գտնվող և Ադրբեյջանական ածպարար պատմաբանների կողմից աղվանական հռչակված եկեղեցիները:

Պատմական բազմաթիվ սկզբնաղբյուրների վկայություններից քաջ հայտնի է, որ Աղվանից եկեղեցին պատմության ողջ ընթացքում սերտորեն կապված է եղել Հայոց եկեղեցու հետ: Առաքելական քարոզության ավանդական շրջանից երեք դար հետո այն պաշտոնապես հաստատվել է Գրիգոր Լուսավորչի և նրա թոռան՝ Գրիգորիսի կողմից 4-րդ դարի սկզբներին և հետագա պատմության ողջ ընթացքում «ի հոգևորս» Հայոց եկեղեցու նվիրապետական համակարգի մաս է կազմել:

Աղվանից եկեղեցու իրավազորությունը սկզբնապես տարածվում էր Բուն Աղվանից թագավորության տարածքի վրա, որն ընդգրկում էր Կուր գետի ձախափնյակը՝ մինչև Կասպից ծով, Կովկասյան լեռնաշղթա և Դերբենդի լեռնանցք (եպիսկոպոսանիստն այդ ժամանակ գտնվում էր թագավորության մայրաքաղաք Կապադակում): Սակայն երբ 428 թ. Սասանյան Իրանի արքայից արքան վերացրեց Հայոց Արշակունյաց թագավորությունը և Այսրկովկասում ստեղծեց երեք մարզպանությունների վարչական համակարգ, ընդ որում՝ Հայաստանի արևելյան և հյուսիսային նահանգները (Ուտիքն ու Արցախը՝ Աղվանք-Առանին, իսկ Գուգարքը՝ Վիրք-Վարջանին) մտցնելով հարևան մարզպանությունների կազմի մեջ, Աղվանից եկեղեցու իրավազորությունն անցավ (միջնադարի եկեղեցա-վարչական բաժանման սկզբունքների համաձայն) նաև Կուրի աջափնյակում գտնվող Հայկական Ուտիք և Արցախ նահանգների վրա: Մարզպանության կենտրոնը 462 թ. Կապադակից Ջող-Դերբենդ քաղաքը տեղափոխվելուց հետո այնտեղ հաստատվեց նաև Աղվանից եկեղեցու (որն արդեն արքեպիսկոպոսության-կաթողիկոսության կարգավիճակ էր ստացել) նստոցը: Սակայն չուտով 6-րդ դ. առաջին տասնամյակներին, Աղվանից կաթողիկոսության կենտրոնը տեղափոխվեց Կուր գետի հայկական աջափնյակ՝ նորակառույց մարզպանանիստ Պարտավ քաղաքը (Ուտիք նահանգի Ուտի-Առանձնակ գավառում):

16-րդ դարի սկզբում Աղվանից եկեղեցու նստավայրը վերջնականապես հաստատվում է Գանձասարում Արցախի կենտրոնում (նախորդ դարում նրան զուգահեռ կաթողիկոսանիստ էր նաև Ճալեթը՝ Կուրի ձախափնյակում): Դրանից հետո այն հանդես է գալիս նաև Գանձասարի կաթողիկոսություն անվամբ՝ իբրև Հայ Առաքելական Սուրբ եկեղեցու թեմերից մեկը, որը 19-րդ դարում Ռուսաստանի ցարական իշխանությունների իրավական ակտերով վերածվեց Էջմիածնի կաթողիկոսության միտրոպոլիտության (արքեպիսկո-

պոստության):

Զարմանալի է, որ Ադրբեջանի՝ կովկասյան ալբանացիներին վերաբերող հոետորաբանությունում կենտրոնական տեղ է հատկացվում ուղիներին մի ժողովրդի, որը վերջին 200 տարվա ընթացքում ենթարկվել է ֆիզիկական և բարոյական ծանրագույն հետապնդումների: 18-19-րդ դարերում ուղիների բռնի իսլամացման և ձուլման քաղաքական գործընթացը հանգեցրեց Ադվանքի ժառանգության այդ ամենասականերև ներկայացուցիչների գրեթե իսպառ ոչնչացմանը: Այդուհանդերձ, Նուխի գավառի, մասնավորապես, Շեքիրի, Օղուզի (նախկին Վարդաշենի) և Գաբալայի (նախկին Կուտկաշենի) շրջանների առնվազն 43 ուղիական գյուղերի բնակչությունը պահպանել էր ուղիական (ադվանական) ինքնությունը և, չնայած լեզվական թյուրքացմանը և իսլամացմանը, շարունակել էր հարգել ադվանական պատմական հուշարձանները և սրբավայրերը, տոնել ադվանական տոները, տապանադրերում նշել իրենց ազգային ինքնությունը և այլն: Հնարավոր է, հենց այդ պատճառով ուղիները 1918-1920 թվականների էթնիկական բախումների ժամանակ թյուրքալեզու ադրբեջանցիների կողմից ենթարկվել են դաժան ֆիզիկական բռնության, ոչնչացման և արտաքսման: Վերջին ուղիական բնակավայրերի՝ Վարդաշենի, Միրզաբեյլուի, Սուլթան Նուխիի, Զոռուդուլի բնակչությունը և Նիթ գյուղի բնակիչների մեծ մասը, փախչելով հետապնդումներից, ստիպված եղան վերջնականապես լքել հայրենիքը, ուր իրենց նախնիներն ապրել էին հարյուրամյակներ շարունակ: Ուղիների արտաքսումից հետո Ադրբեջանում «վերականգնվում է պատմական ճշմարտությունը»։ Ադվանքի ողջ նյութամշակութային ժառանգությունը ճշգրտվում կամ ոչնչացվում է:

Հայկական մշակութային ժառանգության ժխտողական քաղաքականությունը կյանքի կոչելու նպատակով Ադրբեջանի իշխանություններն օգտագործում են այսօր Ադրբեջանում մնացած մոտ 2-3 հազար ուղիներին: Զուր չէ, որ Ադրբեջանը չի ստորագրում Տարածաշրջանային լեզուների կամ փոքրամասնությունների լեզուների եվրոպական խարտիան (անգլ. European Charter for Regional or Minority Languages, ֆր. Charte européenne des langues régionales ou minoritaires)՝ լեզուների պաշտպանման և սատարման եվրոպական կոնվենցիան, որից օգտվում են ավանդական փոքրամասնությունները:

Այսպիսով՝

— հատկապես կարևորելով «Իսկություն վերաբերյալ Նարայի փաստաթուղթը»՝ ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիան հայտարարում է, որ մշակութային արժեքների՝ հակամարտություններում հայտնվելու դեպքում պահանջվում է մշակութային արժեքների հանդեպ լեզվափոխության, ինչպես նաև ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի գործունեության հիմնարար սկզբունքների ճանաչում, համաձայն որոնց՝ մշակութային ժառանգության պահպանության և կառավարման պատասխանատվությունը վերապահված է այն համայնքին, որը ստեղծել է մշակութային ժառանգությունը, և մշակութային ժառանգության իսկության փաստը ոչ մի դեպքում չպետք է ստորադասվի (Իսկության վերաբերյալ Նարայի փաստաթուղթ, 8-րդ կետ):

— ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիան գտնում է, որ ինչպես նշված է «Զինված հակամարտությունների ժամանակ մշակութային արժեք-

ների պաշտպանության մասին» 1954 թվականի Հաագայի կոնվենցիայի նախաբանում և վերահաստատված ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 2016 թվականի «Զինվորականների համար մշակութային ժառանգության պաշտպանության ձեռնարկում», լինելով ողջ մարդկության ինքնության կենսական մասը՝ ժառանգության ոչնչացումով հենց մարդկությունն է զրկվում իր անփոխարինելի արժեքներից: Ըստ այդմ՝ արցախահայության ժառանգության ոչնչացումը կարող է հանգեցնել աշխարհի մշակութային արժեքների անվերադարձ կորստին և աղքատացնել աշխարհի մշակութային բազմազանությունը: Արցախի ժառանգությունը ստեղծել է արցախահայությունն իր պատկերացումներին ու հմտություններին համապատասխան, իսկ Ադրբեյջանի քաղաքականությունը, ինչպես ակնհայտ է, ուղղված է հենց այդ ժառանգության նենգափոխմանն ու խեղաթյուրմանը: Ադրբեյջանը, համաձայն միջազգային հռչակագրերի և իր իսկ ստանձնած պարտականությունների, հանձնառու է անաղարտ պահել արցախահայության ժառանգությունը, պահպանել նրա իսկությունն ու ամբողջականությունը: Եվ հենց այդ նույն կոնվենցիան, որը վկայակոչել է Ադրբեյջանի մշակույթի նախարարությունը ([https://t.me/Talish\\_vestnik/21490](https://t.me/Talish_vestnik/21490)), իր 4-րդ հոդվածով արգելում է վանդալիզմի, ոչնչացման կամ ձեռափոխման ցանկացած գործողություն և բացարձակ արգելք դնում մշակութային արժեքների դեմ ուղղված հաշվեհարդարի գործողությունների վրա:

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

---

## ЗАЯВЛЕНИЕ НАН РА ОБ ОСУЩЕСТВЛЯЕМОЙ АЗЕРБАЙДЖАНОМ ПРОГРАММЕ ГЕНОЦИДА В ОТНОШЕНИИ АРМЯНСКОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ АРЦАХА

Из официального заявления министра культуры Азербайджана от 3-го февраля 2022 года очевидно, что Азербайджан четко спланированными действиями последовательно претворяет в жизнь политику очищения Арцаха от армян, уничтожения и отчуждения армянского культурного наследия, сейчас уже открыто угрожая уничтожением надписей на армянских церквях Арцаха. Из заявления следует, что создана специальная рабочая группа, куда входят специалисты по албанской истории, культуре и архитектуре, а также представители государственных структур, целью которой является, после проведения «исследований», удалить с «кавказско-албанских религиозных/христианских» строений Арцаха (Карабаха) «высеченные, добавленные армянами лживые надписи и следы» (<https://report.az/en/cultural-policy/working-group-set-up-to-restore-armenianized-temples-of-ancient-albania/>). Христианские памятники на территории Арцаха и имеющиеся на них надписи изучаются специалистами более столетия, и их подлинность или национальная принадлежность когда-либо не подвергалась сомнению (не считая дилетантских попыток и заявлений, направленных на фальсификацию исторических фактов).

Находящиеся на территории Арцаха ценные архитектурные памятники армянского средневековья, такие как монастыри Амарас, Дадиванк, Хатраванк, Гандзасар, Гтчаванк, множество церквей, в их числе – знаменитая церковь Казанчецоц в Шуши, являются органической составляющей армянской средневековой архитектуры.

Монументальные строения развитого средневековья Арцаха – церкви, притворы, колокольни, своей композицией и декором тесно соотносятся с однотипными строениями исторического Сюника и Айрарата предшествующего периода, что в своих исследованиях задокументировали изучающие армянскую средневековую архитектуру авторитетные зарубежные ученые Жан-Мишель Тьерри (Франция), Паоло Кунео (Италия) и многие другие.

Научным анализом лапидарных надписей, содержащейся в них и дошедшей до наших дней информации доказать их кавказско-албанское происхождение не представится возможным, почему и наилучшим способом «албанизации» культурного наследия арцахского армянства избрано их уничтожение: имеющийся «азербайджанский опыт» стирания армянского культурного наследия с территории Нахиджевана подтверж-

дает этот тезис. В Азербайджане нет специалистов, занимающихся изучением христианской культуры и памятников. Это следует из их же публикаций, тематически ограничивающихся исламской архитектурой.

Даже если, как это преподносится, армянские надписи были бы поздними добавлениями, то и в этом мнимом случае, в соответствии с принятым стандартом сохранения памятников, их уничтожение воспринялось бы как культурный вандализм, поскольку добавления, сделанные в последующие годы, являются неделимой частью истории данного архитектурного памятника.

Вышеупомянутая комиссия, вне всяких сомнений, создавалась с целью претворения в жизнь программы культурного геноцида армян, отчуждения культурного наследия арцахского армянства, извращения истории региона.

Этим документом Азербайджан в очередной раз заявляет во всеуслышанье о нарушении им провозглашаемой «Всеобщей декларацией прав человека» свободы мысли, совести и религии и права оценивать созданное в результате этих свобод наследие по собственному усмотрению.

Цель теории кавказско-албанской принадлежности памятников Арцаха – попытка «исторически» обосновать притязания Азербайджана к Арцаху и, поставив науку в услужение геноцидальным устремлениям, обосновать уничтожение армянского присутствия в ныне оккупированных районах Республики Арцах, затем сфабриковать лживые «историко-культурные» предпосылки для проникновения в территорию, в настоящее время контролируруемую российскими миротворцами.

Комплексное изучение эпиграфики арцахских памятников, включающее в себя археографический, языковедческий, искусствоведческий, богословский, литературно-источниковедческий и, в особенности, историографический анализ, однозначно доказывает армянскую принадлежность этих церквей и надписей на них.

Из всемирного опыта известно, что в случае подделки не только лапидарных надписей, но и литературных произведений не составляет труда обнаружить более позднее происхождение фальсификата. В памятниках Арцаха нет ни одной надписи на искусственном грабаре с более ранней датировкой.

Более того, как в случае лапидарных надписей, так и в случае рукописей общей закономерностью является то, что языковые особенности местности – диалекты, находят отражение в письменной речи. В лапидарных надписях Арцаха наблюдаются элементы арцахского диалекта, в то время как следы предполагаемого кавказско-албанского отсутствуют напрочь. Это вновь доказывает, что данное культурное наследие создано армянами Арцаха, запечатлевшими свой диалект на стенах архитектурных памятников. Мы умалчиваем о существовании сотен рукописных кодексов, дошедших до нас из центров письменности Арцаха: содержание памятных записей этих рукописей дополняет и подтверждает задокументированные в надписях сведения.



Как в рукописях, так и в архитектурных памятниках расположение более поздних добавлений с композиционной точки зрения чаще всего неоправданно, поскольку имеющие отношение к данному памятнику надписи, как правило, включаются непосредственно после строительства в целостную архитектурную композицию. С точки зрения общей конструктивной композиции церкви и символики можем констатировать, что лапидарные надписи всех известных памятников Арцаха располагаются именно в том месте, где следует находиться свидетельствующим о строительстве церковей надписям, наносимым непосредственно по завершении строительства.

Историографический анализ также не обнаруживает ни одну надпись, содержащую исторические сведения о дарении или строительстве памятника, которая была бы поздним добавлением, но приписывалась бы более раннему периоду.

Надписи на памятниках обычно повествуют о знаменательных событиях, произошедших в тот или иной исторический период. Арцахские памятники в этом отношении не являются исключением, а значит в случае дальнейших обновлений, прибавлений новых построек, дарений или иных достопамятных событий они бы нашли отражение в надписях. На церквях Арцаха подобные надписи есть, и они также относятся исключительно к армянской среде и реалиям, еще раз подтверждая, что эти памятники со дня своего строительства до сегодняшних проявлений вандализма со стороны Азербайджана не только являлись частью армянского искусства, но и их дальнейшая история связывалась с создавшим эти ценности армянским народом. Это же подтверждают армянские надписи на тысячах монументальных памятников – хачкарах и надгробиях, являющихся прямым отображением армянской среды.

Если даже попытка культурного вандализма на оккупированной в настоящее время территории Республики Арцах будет предпринята, фотографии, обмеры памятников, надписи с их дешифровками, переводами на русский и разные европейские языки, сохраняя истинный облик этих памятников до их истребления Азербайджаном на государственном уровне, останутся в качестве обвинения против Азербайджана в совершенном им культурном геноциде.

Политика уничтожения, отчуждения армянского культурного наследия представляется международному сообществу как шаг к восстановлению религиозного права народа Кавказской Албании, и с этой целью используются представители живущих в Азербайджане в статусе заложников удинов. В настоящее время большие усилия направлены на осуществление проекта «Удинская церковь», ставшего приоритетным инструментом национальной цели отрицания армян и фальсификации истории. Азербайджанские власти не упускают случая заявить, что, как правопреемник «Церкви Кавказской Албании», «Удинская церковь» имеет право распоряжаться находящимися в Арцахе (историческом Утике) и

нынешней Турции церквями, представляемыми азербайджанскими манипуляторами истории как кавказско-албанские.

Многочисленные исторические первоисточники свидетельствуют о том, что Кавказско-Албанская церковь на протяжении всей истории была тесно связана с Армянской церковью. Спустя три века после периода апостольской проповеди она была официально признана Григорием Просветителем и в начале 4-го века его внуком – Григорисом, и в дальнейшем ее духовенство входило в иерархическую систему Армянской Апостольской церкви.

Правомочие Албанской церкви изначально распространялось на территории Кавказского Албанского царства, охватывающие левобережье реки Куры до Каспийского моря, Кавказского хребта и Каспийских ворот в Дербенде (резиденция епископа в то время находилась в столице царства Кабалаке). Однако, когда в 428 г. Царь царей Сасанидской Персии положил конец армянскому царству Аршакидов и ввел в Закавказье административную систему марзпанатов, включив восточные и северные уезды Армении в состав соседних марзпанств (Утик и Арцах – в Албанию-Аран, а Гугарк – в Вирк-Варджан), правомочие Албанской церкви распространилось (в соответствии с принципами средневекового церковно-административного деления) также на располагавшиеся в левобережье Куры армянские провинции Утик и Арцах. С переходом столицы марзпанства из Кабалака в Чох (Дербенд), туда перешла и резиденция предстоятеля Кавказско-Албанской церкви, к тому времени получившей статус архиепископства-католикосата. Однако вскоре – в первые десятилетия 6-го века, центр Кавказско-Албанского католикосата переместилась в нововозведенную столицу марзпаната Партав (в уезде Ути-Арандзнак провинции Утик).

В начале 16-го века резиденция Кавказско-Албанской церкви окончательно переносится в Гандзасар – духовный центр Арцаха (в предыдущем веке резиденция католикоса находилась также в Чалете, в левобережье Куры). Впоследствии она будет именовать себя также Гандзасарским католикосатом, будучи одной из епархий Армянской Апостольской церкви, юридическими актами царских властей России трансформировавшейся в 19-м веке в митрополитство (архиепископство) Эчмиадзинского католикосата.

Удивительно, что в азербайджанской кавказско-албанской риторике центральное место отводится удинам – народу, за последние 200 лет подвергавшемуся отличавшимся особой жестокостью физическим и моральным гонениям. В 18-19-м веках политический процесс насильственной исламизации и ассимиляции удинов привел к почти полному исчезновению этого наиболее наглядного представителя кавказско-албанского наследия. Тем не менее, население по меньшей мере 43 удинских селений в Нухинском уезде, в частности, в Шекинском, Огузском (бывшем Вардашенском) и Габалинском (бывшем Куткашенском) районах сохраняло удинскую (кавказско-албанскую) идентичность и, не-

смотря на языковую тюркизацию и исламизацию, продолжало почитать кавказско-албанские исторические памятники и сакральные места, справляло кавказско-албанские праздники, на эпитафиях отмечало свою национальную идентичность и т. д. Возможно, именно поэтому удины в период межэтнических столкновений 1918–1920 годов подверглись со стороны тюркоязычных азербайджанцев наиболее жестокому физическому насилию, уничтожению и изгнанию. Население же последних удинских поселений – Вардашена, Мирзабейлу, Султан Нухи, Джорурлу, и бо́льшая часть населения села Ниж вынуждены были, спасаясь от гонений, окончательно покинуть родину, где их предки проживали не одну сотню лет. После изгнания удинов в Азербайджане «восстанавливается историческая правда»: все кавказско-албанское материально-культурное наследие «корректируется» или уничтожается.

Живущие сегодня в Азербайджане 2–3 тысячи удинов используются властями как инструмент для претворения в жизнь проводимой ими политики отрицания армянского культурного наследия. Не зря же Азербайджан не подписывает Европейскую хартию региональных языков или языков меньшинств (англ. *European Charter for Regional or Minority Languages*, фр. *Charte européenne des langues régionales ou minoritaires*) - Европейскую конвенцию о защите и поддержке языков, которыми пользуются традиционные меньшинства.

Итак,

♦ особо подчеркивая важность «Нарского документа о подлинности», Национальная академия наук РА заявляет, что в случае, когда культурные ценности оказываются в зоне конфликтов, необходимо признание законности культурных ценностей, а также следование фундаментальным принципам деятельности ЮНЕСКО, согласно которым ответственность за сохранение и управление культурным наследием возлагается на то культурное сообщество, которое его создало, и факт подлинности культурного наследия ни в коем случае не должен зависеть от обстоятельств (Нарский документ о подлинности, пункт 8).

♦ Национальная академия наук РА считает, что, как отмечается в Предисловии к Гагской «Конвенции о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта» 1954 года и подтверждается «Руководством для военных по защите культурного наследия» ЮНЕСКО 2016 года, уничтожая наследие, являющееся жизненно важной составляющей идентичности всего человечества, человечество само лишает себя незаменимых ценностей. Вот почему потеря армянского культурного наследия Арцаха чревата обеднением культурного многообразия человечества. Наследие Арцаха создано армянством Арцаха в соответствии со своими понятиями и умениями, азербайджанская же политика со всей очевидностью направлена на его извращение и фальсификацию. Азербайджан, согласно международным декларациям и принятым на себя обязательствам, обязан сохранять в неприкосновенности наследие

арцахских армян, охранять его подлинность и целостность. Именно та конвенция, на которую ссылается министерство культуры Азербайджана ([https://t.me/Talish\\_vestnik/21490](https://t.me/Talish_vestnik/21490)), своей 4-й статьей запрещает совершение любых действий вандализма, уничтожения или видоизменения памятников истории и налагает безусловный запрет на направленные против культурных ценностей действия по сведению счетов.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА

---

---

STATEMENT OF NAS RA ON THE ARMENIAN  
CULTURAL GENOCIDE PROGRAM IMPLEMENTED  
BY AZERBAIJAN IN ARTSAKH

The official statement of the Minister of Culture of Azerbaijan of February 3, 2022 makes it clear that Azerbaijan, with well-planned actions, is consistently implementing the policy of eviction of Armenians from Artsakh, destruction and alienation of Armenian cultural heritage, and this time they openly threaten to remove and delete the inscriptions on Armenian churches in Artsakh. It can be inferred from the statement that a special working group has been set up, consisting of specialists in the history, culture and architecture of Caucasian Albania, as well as representatives of state structures. After “study” they must remove “fake writings, inscriptions and traces written or added by Armenians” on “Caucasian Albanian religious/Christian” structures in Artsakh (Karabakh) (<https://report.az/en/cultural-policy/working-group-set-up-to-restore-armenianized-temples-of-ancient-albania/>). The Christian monuments in the territory of Artsakh and the inscriptions on them have been studied by specialists for more than a century, and their authenticity or nationality has never been problematic (except for the amateurish attempts and statements to falsify historical facts).

Valuable monuments of medieval Armenian architecture in Artsakh, such as Amaras Monastery, Dadivank, Khatravank, Gandzasar Monastery, Gtichavank, a great number of churches, including the famous Ghazanchetsots Cathedral in Shushi, are an organic part of Armenian architecture.

With their composition and décor the monumental structures of High Middle Ages of Artsakh – the churches, gavits (narthex) and bell towers – are closely connected with the similar structures of historical Syunik and Ayrarat of the mentioned period. This was also proven by research carried out by authoritative foreign scholars studying Armenian medieval architecture, including Jean-Michel Thierry (France), Professor Paolo Cuneo (Italy) and others.

Scientific analysis of the lithographic inscriptions and of the data that have reached our days through those inscriptions will not be able to prove that they are Caucasian Albanian, thus the best way to “Albanize” the cultural heritage of the Armenians of Artsakh is to destroy the lithographic data, as was demonstrated by the “Azerbaijani experience” of destroying or distorting the Armenian cultural heritage in the territory of Nakhichevan. There are no specialists in Azerbaijan studying Christian culture and monuments, as evidenced by their own publications, which have been limited to the presentation of Islamic architecture.

First of all, even if they had been added later, according to the accepted standards of preservation of monuments, it would be cultural vandalism to

eliminate them, as the additions made in the following centuries are an integral part of the history of the given architectural monument.

It is beyond doubt that the above-mentioned commission has been set up to implement the program of the Armenian cultural genocide, to alienate the cultural heritage of the Armenians of Artsakh from its real owner, to distort the history of the region.

With this statement, Azerbaijan once again declares to the world that it violates the freedom of thought, conscience and religion enshrined in the “Universal Declaration of Human Rights”, as well as the right to freely value the cultural heritage created by that freedom.

The aim of the theory of Artsakh monuments being Caucasian Albanian is to try to substantiate Azerbaijan’s claims to Artsakh historically, using science to serve their genocidal aspirations, first to justify the destruction of the Armenian presence in the now occupied territories of the Artsakh Republic, and then to create false “historical and cultural” preconditions to infiltrate into the territories currently defended by Russian peacekeepers.

The comprehensive study of the lithographic data of the monuments of Artsakh, which includes archaeological, linguistic, artistic, theological, literary-sourceological and particularly historical examination of those inscriptions, clearly proves the Armenianness of those churches and their inscriptions.

It is known worldwide, that not only in the case of lithographic inscriptions, but also in the case of fabrications and falsifications of various literary compositions, it is immediately apparent that they were added later on. It is impossible to find any inscriptions dated earlier or added artificially in Old Armenian in the monuments of Artsakh.

Moreover, linguistically, in the case of both lithographs and manuscripts, it is a common pattern that the linguistic realities of the writing environment i.e., dialects, are expressed in the local written language. The elements of the Artsakh dialect are noticeable in the lithographic inscriptions of Artsakh, while we cannot find any trace of the supposed Caucasian Albanian language. This once again shows that this cultural heritage was created by the Armenians of Artsakh, stamping their local breath on the walls of architectural monuments. Not to mention the existence of hundreds of manuscripts and memoirs that have been inherited from the Artsakh writing centers, the contents of which supplement and reaffirm the source information evidenced in the lithographs.

Later additions to both manuscripts and architectural monuments are usually placed in the wrong place on the structure, since in the general architectural design, as a rule, the inscriptions related to the construction of a monument are usually engraved immediately after construction. From the point of view of the general structural composition and symbolism of a church, we can confidently state that the inscriptions of all the famous monuments of Artsakh are in the exact place where the inscriptions

testifying to the construction of the churches were to be engraved immediately after the construction of those monuments.

Nor does historical examination show any record of historical or donation information concerning the construction of monuments in Artsakh, created on a later date but was attributed to an earlier period.

It is generally accepted that monuments are constructed in order to record remarkable events that took place in different periods of history. The monuments of Artsakh are no exception in this respect, and in the case of further repairs, additions of new buildings, donations and other memorable works, the tradition of drawing lithographs has been utilized. The inscriptions of churches in Artsakh refer exclusively to the Armenian environment, which confirms that these monuments were not only part of Armenian art from the day of their construction until the current manifestations of vandalism in Azerbaijan, but also their subsequent history represents an important and integral part of Armenian cultural heritage. This is doubly confirmed by the existence of landmark monuments, thousands of khachkars and tombstones, whose Armenian lithographic inscriptions are also a direct reflection of the existence of the Armenian environment.

Even if an attempt is made to carry out cultural vandalism in the current occupied territories of the Artsakh Republic, the photos, measurements and inscriptions of those monuments with their decodings and translations into Russian and various European languages will constitute substantial evidence for the accusation of cultural genocide conducted by Azerbaijan and remain an intact testament on what and how those monuments looked like before their state-sanctioned destruction by Azerbaijan.

In fact, the policy of destruction and alienation of the Armenian cultural heritage is presented to the international community as a step towards the restoration of the religious rights of the Caucasian Albanian people, using for this purpose the representatives of the Udi people, who are being held as political hostages in Azerbaijan. At present, every effort is being made to implement the project of the newly-created "Udian" church. It has become a powerful tool for falsifying history, a national goal that is anti-Armenian. The Azerbaijani authorities do not miss the opportunity to announce that the "Udian" church, the legal successor of the "Caucasian Albanian" church, has the right to manage the churches declared Caucasian Albanian in Artsakh, historical Utik, and even in present-day Turkey by Azerbaijani manipulator historians.

It is well known from the testimonies of many historical sources that the Caucasian Albanian church has been closely connected with the Armenian Church throughout history. Three centuries after the traditional period of apostolic preaching, it was officially established by Gregory the Illuminator and his grandson Grigoris in the early 4<sup>th</sup> century, and later throughout history has been a part of the diocesan system of the Armenian Church.

The jurisdiction of the Caucasian Albanian Church originally extended to the territory of the kingdom of Caucasian Albania, which included the

territory from the left bank of the Kura River to the Caspian Sea, the Caucasus Mountain range to the Derbent Pass (the episcopate was then located in Kapaghak, the capital of the kingdom). However, in 428, when the King of Kings of Sasanian Iran abolished the Arshakuni Kingdom of Armenia and established an administrative system of three marzpanates (provinces) in Transcaucasia, including peripheral regions of Armenia in neighboring marzpanates (Utik and Artsakh in Aghvank-Aran, and Gugark in Virk-Varjan), the jurisdiction of the Caucasian Albanian Church (in accordance with the principles of the medieval church-administrative division) also extended to the Armenian provinces of Utik and Artsakh, located on the left bank of the Kura River. In 462, after the provincial center was moved to the town of Chogh-Derbent, the seat of the Caucasian Albanian Church (which had already received the status of an archdiocese-Catholicosate) was established there. But soon, in the first decades of the 6<sup>th</sup> century, the seat of the Catholicosate was moved to the newly-built provincial town of Partav, seat of the marzban (in the region of Uti-Arandznak in the province of Utik), on the Armenian right bank of the Kura River.

At the beginning of the 16<sup>th</sup> century, the seat of the church was finally established in Gandzasar, in the center of Artsakh (in the previous century, Jalet, on the left bank of the Kura River, was also a Catholicosate). After that, it was known as the Catholicosate of Gandzasar, and as one of the dioceses of the Armenian Apostolic Church, and then in the 19<sup>th</sup> century it was transformed into a metropolitanate (archbishopric) of the Catholicosate of Etchmiadzin by the legal acts of the Russian tsarist authorities.

Surprisingly, in the Azerbaijani Caucasian Albanian rhetoric, a central place is given to the Udis – a people who, over the past 200 years, have been subjected to particularly cruel physical and moral persecution. In the 18<sup>th</sup> and 19<sup>th</sup> centuries, the political process of forced Islamization and assimilation of the Udis led to the almost complete disappearance of this most visible representative of the Caucasian Albanian heritage. However, the population of at least 43 Udi villages in the Nukhi district, in particular, in the Sheki, Oguz (former Vardashen) and Gabala (former Kutkashen) regions retained the Udi (Caucasian Albanian) identity and, despite linguistic Turkization and Islamization, continued to venerate Caucasian Albanian historical monuments and sacred places, celebrated Caucasian Albanian holidays, marked their national identity on epitaphs, etc. Perhaps that is why during the interethnic clashes of 1918-1920 the Udis were subjected to the cruelest physical violence, destruction and expulsion by the Turkic-speaking Azerbaijanis. The population of the last Udi settlements – Vardashen, Mirzabeylu, Sultan Nukhi, Jorurlu and most of the population of the village of Nizh, fleeing persecution, were forced to finally leave their homeland, where their ancestors had lived for hundreds of years. After the expulsion of the Udis, “historical truth was restored” in Azerbaijan: the



entire Caucasian Albanian material and cultural heritage was “corrected” or destroyed.

The 2-3 thousand Udis remaining in Azerbaijan are being used today to implement the policy of denial of the Armenian cultural heritage pursued by the Azerbaijani authorities. It is not for nothing that Azerbaijan does not sign the *European Charter for Regional or Minority Languages* (French: *Charte européenne des langues régionales ou minoritaires*) – the European convention for the protection and promotion support of languages used by traditional minorities.

Thus,

- especially emphasizing the “Nara Document of Authenticity”, the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia announces that, in the event of a conflict, the cultural values require recognition of legitimacy, as well as the implementation of basic principles of UNESCO, according to which the responsibility for the protection and management of cultural heritage sites rests upon the community that created the cultural heritage and the authenticity of the cultural heritage should never be subordinate to the conflict and called into question (“NARA Document of Authenticity”, paragraph 8).

- The National Academy of Sciences of the Republic of Armenia considers that, as stated in the preamble to the 1954 Hague “Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict”, and reaffirmed in the 2016 UNESCO “Protection of Cultural Property: Military Manual”, being a vital part of the identity of humankind, the destruction of heritage deprives humankind of its irreplaceable values. As such, the erasure of the heritage of the Armenians of Artsakh can lead to an irreversible loss of cultural values and impoverish the cultural diversity of the world. The heritage of Artsakh was created by the Armenians of Artsakh in accordance with their ideas and skills, and the policy of Azerbaijan, as it is obvious, is aimed at falsifying and distorting that very heritage. According to international standards and conventions, Azerbaijan should respect and uphold its responsibilities in protecting the heritage of the Armenians of Artsakh, and preserve its authenticity and integrity. And the very same convention, cited by the Ministry of Culture of Azerbaijan ([https://t.me/Talish\\_vestnik/21490](https://t.me/Talish_vestnik/21490)), in its Article 4, prohibits any act of vandalism, destruction or modification, and puts an absolute ban on acts of revenge against cultural values.

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA